

ELNUR HƏSƏNOV
AMEA Gəncə Regional Elmi Mərkəz
el-hasanov@mail.ru

GƏNCƏÇAY HÖVZƏSİNİN SON TUNC – İLK DƏMİR DÖVRÜNƏ AİD SAXSI MƏMULATLARI TARİXİ MƏNBƏ KİMİ

Açar sözlər: son tunc və ilk dəmir dövrü, dulusçuluq sənəti, Gəncəçay hövzəsinin qədim saxsı məmulatları, mənşə (genezis) problemi.

Ключевые слова: эпоха поздней бронзы и раннего железа, гончарное ремесло, древние керамические изделия Гянджачайского бассейна, проблема происхождения (генезиса).

Key words: epoch of Late Bronze and Early Iron age, ceramics trade, ancient pottery wares of Ganjachai basin, problem of provenance (genezise).

Xronoloji çərçivəsi eradan əvvəl XIV – VII əsrləri əhatə etmiş son tunc – ilk dəmir dövrü mərhələsi qədim tarixə və zəngin sənətkarlıq ənənələrinə malik olan Gəncə dulusçuluğunun inkişafında xüsusi əhəmiyyəti ilə fərqlənmişdir. İlk növbədə, bu tərəqqinin əyani sübutu qismində son tunc və ilk dəmir dövründə qədim Gəncə və onun ətraf ərazilərində saxsı məmulatlarının hazırlanması sahəsində olduqca təkmil, ən əsası isə bu ərazi üçün səciyyəvi hesab edilən sənətkarlıq, ən əsası isə bu ərazi üçün səciyyəvi hesab edilən sənətkarlıq elementlərinin meydana gəlməsi və böyük uğurla tətbiq olunması göstərilə bilər.

Təsadüfi deyildir ki, bəhs edilən mərhələ üçün ən unikal və spesifik dulusçuluq nümunələri cızma naxışları xüsusi ağ boyaq maddəsi ilə minalanmış gil qablar hesab olunur. Ağ inkrustasiyalı keramika adı altında elmi ədəbiyyatda işlənən bu tip dulus məmulatlarının son tunc – ilk dəmir dövrü mərhələsində əsas istehsal mərkəzi məhz Gəncəçay hövzəsi olmuşdur. Bu coğrafi ərazidən aşkar olunmuş ağ inkrustasiyalı saxsı nümunələri hər şeydən əvvəl qonşu bölgələrdən tapılmış oxşar qablarla müqayisədə özünün keyfiyyətliliyi, hazırlanma materialının davamlılığı baxımından fərqlənir.

Bununla yanaşı, qeyd olunan saxsı məmulatları həm də digər analoqlarından nəfis dekorativ – ornament (naxış) cəhətlərinin mövcudluğu ilə üstün hesab edilir. Daha doğrusu, Gəncəçay hövzəsinin son tunc və ilk dəmir dövrü mərhələsinə aid edilən ağ inkrustasiyalı dulusçuluq nümunələrinin xarici səth hissəsi üzərində xüsusi ustalılıqla yerinə yetirilmiş cızma naxışları rəngarəngliyi, bədi motivlərinin çoxluğu, yekcins olmaması baxımından diqqəti cəlb edir [1,207-209].

Gəncəçay hövzəsinin son tunc – ilk dəmir dövrünə aid istər qəbir abidələri, istərsə də yaşayış yerlərindən aşkar olunmuş dulusçuluq qabları cızma naxışların həndəsi, antropomorf, zoomorf və nəbati, əşyavi səciyyəli olması ilə digər qonşu ərazilərdən tapılmış oxşar (analoji) nümunələrdən seçilir. Eyni zamanda, bu tip saxsı məmulatlarının ornament – naxışları işlənilmə üslubu, daxili elementlərinin bədi zənginliyi ilə fərqlənir. Digər bölgələrdən aşkar edilmiş ağ inkrustasiyalı keramika nümunələri Gəncəçay hövzəsinin son tunc – ilk dəmir dövrünə aid müxtəlif tarixi – arxeoloji abidələrindən tapılmış bu tip saxsı məmulatları ilə müqayisədə daha bəsit və yekcins ornament elementlərinə malik olması cəhətdən seçilir [2,17].

Nümunə olaraq Gəncəçay hövzəsi ilə qonşu bölgələrlə yanaşı, ağ inkrustasiyalı dulusçuluq qablarına son tunc və ilk dəmir dövrü mərhələsində nisbətən geniş surətdə hazırlandığı Kaxetiya ərazisinə göstərmək mümkündür. İndiki Gürcüstan Respublikasının ərazisinə daxil olan bu bölgənin cızma naxışları ağ boyaq maddəsi ilə minalanmış saxla nümunələrini Gəncəçay hövzəsinin eyni tarixi dövr məmulatlarından fərqləndirən mühüm xüsusiyyətlərini şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- Hazırlanma texnologiyası
- Xarici səthin üzərinin cizma naxışlarla işlənməsi üslubu [3,27]
- Ornamentlərin (naxışların) təsvir edilmə üsulları və bədii elementlərinin xarakteri
- Plastik – konstruktiv formaları [4,73].

Qeyd etmək lazımdır ki, Gəncəçay hövzəsinin son tunc – ilk dəmir dövrünə aid ağ inkrustasiyalı keramika nümunələri məhz yuxarıda sadalanan cəhətləri baxımından analoji xarakterli olub, digər ərazilərdən aşkar edilmiş məmulatlardan daha üstün hesab olunur.

Eyni zamanda, qədim Gəncə və onun ətraf ərazilərinin, xüsusilə də Gəncəçay hövzəsinin bəhs olunan tarixi mərhələyə aid tarixi – arxeoloji abidələrində təsadüf edilmiş zoomorf formalı yaxud da “Kernos” tipli dulusçuluq məmulatlarının təfərrüatlı tarixi – etnoqrafik tədqiqi də oxşar nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olur:

1. Zoomorf formalı saxsı nümunələri 2 mühüm xüsusiyyəti baxımından Gəncəçay hövzəsinin son tunc – ilk dəmir dövrü mərhələsində təkmil cəhətləri ilə seçilən sənətkarlıq ənənələrinin mənşə (genesis) probleminin elmi nöqtəyi – nəzərdən şərh olunmasında əhəmiyyətə malikdir:

- Dekorativ – naxışlanma xüsusiyyətləri
- Plastik – konstruktiv forma elementləri [5,45;6,98].

Qeyd olunan cəhətlərin müfəssəl, hərtərəfli elmi tədqiqi sayəsində bir tərəfdən son tunc və ilk dəmir dövründə Gəncəçay hövzəsində formalaşmış və inkişafı ilə seçilmiş dulusçuluq sənəti ənənələrinin mənşəyinin müəyyənəndirilməsində məhz zəngin tarixi təşəkkül xüsusiyyətlərinə malik olan yerli sənət elementlərinin və mədəni təsirlərinin əsas (aparıcı) yer tutduğunu sübuta yetirmək mümkün olur. Həmçinin digər tərəfdən bu mühüm sənətkarlıq cəhətlərinin təfərrüatlı araşdırılması bəhs edilən sənət ənənələrinin formalaşmasının bilavasitə qədim Gəncə ilə bağlı olduğunu, tədricən qonşu bölgələrə və ərazilərə də buradan yayılmış olduğunu təsbit etməkdə çox dəyərli mənbə kimi çıxış edir [7,311].

2. Əlavə çıxıntılara yaxud qulplara malik saxsı qablar sırasında boğazcıq (boğaz) və ağızcıq (ağız) hissəsi əlavə elementlərlə işlənmiş məmulatlar da Gəncəçay hövzəsinin son tunc və ilk dəmir dövrü üçün səciyyəvi hesab edilən keramika nümunələridir. Bu saxsı məmulatları içərisində elmi ədəbiyyatda “Kernos” tipli gil qabları kimi tanın keramika nümunələri xüsusilə seçilir. Bu tip gil qabların Gəncə ərazisində və bütövlükdə Gəncəçay hövzəsi çərçivəsində dulusçuluq sənətinin tarixi təkamülünün izlənməsi baxımından tarixi – etnoqrafik mənbə əhəmiyyəti amilini şərtləndirən cəhətlərinin aşağıdakı şəkildə təsnif edilməsi mümkündür:

1) Son tunc və ilk dəmir dövrü mərhələsi üçün spesifik hesab olunan dulusçuluq sənəti ənənələrinin mənşəyi (genesis) və təşəkkülü probleminin elmi cəhətdən tədqiq olunmasında “Kernos” tipli saxsı nümunələri bir sıra mühüm xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Bu növ keramika məmulatları özünün malik olduğu plastik – konstruktiv forma elementləri, həmçinin hazırlanma texnologiyası nöqtəyi – nəzərdən Gəncə ərazisi və Gəncəçay hövzəsi ilə yanaşı, digər bölgələrdən, o cümlədən də kifayət qədər uzaqda yerləşən ərazilərdən aşkar edilmiş analoji saxsı qablardan seçilən cəhətləri üzə çıxarmağa şərait yaradır [8,185].

Bunun sayəsində isə “Kernos” tipli dulusçuluq məmulatları oxşar qablarla müqayisədə qədim Gəncə ərazisi və Gəncəçay hövzəsində hazırlanmış və məişətdə, eləcə də təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edilmiş nümunələrin istehsalında xarici təsirlərin (burada mədəni və sənətkarlıq təsirləri nəzərdə tutulur – E. H.) əhəmiyyətli deyil, ikinci dərəcəli rol oynadığını təsbit etmiş olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu tip dulusçuluq nümunələri ayrı – ayrı xüsusiyyətlərinin təkmil olması, yerli dulusçu sənətkarların əsrlərə istinad edən peşəkarlıq səviyyələrinin daha da yüksəlməsi sayəsində yeni elementləri nisbətən nəfis, keyfiyyətli surətdə yerinə yetirmələri ilə də diqqətəlayiqdir.

“Kernos” tipli gil məmulatların qulpla rı, boğazcıq hissələrində yerli sənətkarların peşəkarlıqla tətbiq etdikləri elementlər həm də bu saxsı qabların təyinatı, onlardan istifadənin xarakteri və miqyası haqqında dəyərli məlumatların daşıyıcıları hesab olunur [9].

Tarix və onun problemləri, № 1 2011

2) Gəncəçay hövzəsinin son tunc – ilk dəmir dövrünə aid “Kernos” tipli dulusçuluq məmulatları da, eynilə zoomorf səciyyəli (heyvan və quş formalarına malik saxsı nümunələri – E.H.) gil qablar kimi dekorativ – naxışlanma yaxud dekorativ – ornamentlənmə xüsusiyyətləri ilə yalnız bədii saxsı nümunələri təsirini bağışlamaqla kifayətlənmir. Belə ki, qədim və zəngin sənətkarlıq tarixinə və ənənələrinə malik olan Gəncədə və onun ətraf ərazilərində bəhs edilən tarixi mərhələdə dulusçuluq sənəti nümunələrinin xarici səth hissəsinin müxtəlif bədii elementlərə və təsvir xarakterinə sahib olan ornament naxışlarla bəzədilməsi ənənəsi özünün inkişafında xüsusi bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. İlk baxışda o qədər də əhəmiyyətli mənbə təsirini bağışlamayan bu ornamentlər mahiyyəti etibarilə Gəncə və bütövlükdə Gəncəçay hövzəsinin son tunc – ilk dəmir dövründə dulusçuluq sənətinin inkişafının bir neçə vacib məqamını üzə çıxarmağa şərait yaradır:

- Oxşarlıq mövcud olduğundan zoomorf və “Kernos” tipli dulusçuluq nümunələrinin hazırlanmasını şərtləndirmiş sənətkarlıq ənənələrinin mənşəyi məsələsinin öyrənilməsi.

- Son tunc – ilk dəmir dövrü mərhələsində Gəncəçay hövzəsində dulusçuluq sənəti sahəsində mövcud olmuş sənətkarlıq yeniliklərinin tətbiqinə imkan vermiş texniki inkişafın (tərəqqinin) əsas parametrlərinin tədqiqi [10,152]

- Bu tarixi mərhələdə əcdadlarımızın mənəvi, dini dəyərləri və təsəvvürlərinin müəyyən edilməsi, saxsı qabların digər mühüm elementlərində məişət və təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı cəhətlərinin əks etdirilməsinin daha dolğun surətdə araşdırılması [11].

Ümumiyyətlə, son tunc – ilk dəmir dövrü mərhələsində Gəncəçay hövzəsində dulusçuluq sənətinin əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdiyini yalnız yuxarıda adları sadalanan çoxsaylı saxsı məmulatlarının hazırlanması və geniş surətdə istifadə olunması sübuta yetirmir. Həm də müxtəlif çeşidlərə malik olması ilə seçilən ağ inkrustasiyalı, zoomorf formalı, “Kernos” tipli, “Əlaqəli (yaxud birləşdirilmiş) qablar” kimi saxsı məmulatları olduqca geniş bir coğrafi arealda yayılmış analogiyalarının (oxşarlarının) mövcud olması sayəsində mühüm tarixi – etnoqrafik mənbə dəyərini kəsb edə bilir [12].

Daha doğrusu, Aralıq dənizinin cənub – şərq və şərq sahili ərazisinin ayrı – ayrı yerlərində [13,125], Kiçik Asiya yarımadası (Anadolu) ərazisində [14,45-47], 6 İran yaylasının şimal və mərkəzi bölgələrində [15,135], həmçinin digər ərazilərdə Gəncəçay hövzəsinin bəhs olunan dulusçuluq məmulatları ilə müxtəlif xüsusiyyətləri baxımından oxşarlığa malik olan saxsı nümunələrinə təsadüf olunması mahiyyəti etibarilə qədim və antik dövrdə - etno – mədəni, sosial əlaqələrin mövcudluğunu sübuta yetirir. Bir mühüm məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, Gəncəçay hövzəsinin son tunc - ilk dəmir dövrünə aid müxtəlif tarixi – arxeoloji abidələrindən aşkar edilmiş və yuxarıda sadalanan dulusçuluq məmulatları ilə digər bölgələrdən tapılmış oxşar saxsı qabları arasında yalnız ümumi deyil, həm də fərqləndirici xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq yolu ilə daha mühüm elmi nəticələrin əldə edilməsi mümkündür.

Əvvəla, zahiri baxımdan oxşar cəhətlərin mövcud olması ilə seçilən ağ inkrustasiyalı, zoomorf formalı yaxud digər tipoloji dulusçuluq nümunələri əslində başqa coğrafi bölgələrdən aşkar edilmiş analogi gil qablardan bir sıra mühüm cəhətləri ilə fərqlənir. Məhz bu sənətkarlıq elementlərində özünü büruzə vermiş fərqlilik qeyd olunan gil məmulatlarının tarixi-etnoqrafik mənbə kimi əhəmiyyətini şərtləndirir [16, 38-40].

Bir tərəfdən bu fərqli xüsusiyyətlər son tunc – ilk dəmir dövrü mərhələsində Gəncəçay hövzəsində geniş yayılmış dulusçuluq məmulatlarının hazırlanma texnikasının tədqiqində tədricən formalaşmış inkişaf, tərəqqi meyillərinin xarakterini müəyyən etməyə şərait yaradır. Xüsusilə də dulus dəzgahı, dulus çarxı kimi texniki vasitələrin konkret olaraq hansı yeni elementlərlə təchiz edilməsi probleminin izahında bu cəhətlərin əhəmiyyəti az deyildir. Nəzərə alınsa ki, Gəncəçay hövzəsi ilə yanaşı, digər ərazilərdə də oxşar texniki üsul və vasitələrlə analogi saxsı məmulatları hazırlanmışdır, bu zaman qeyd edilən elmi mülahizənin həqiqiliyi əsaslandırılır [17, 107].

Digər tərəfdən isə yuxarıda haqqında ətraflı bəhs edilmiş dulusçuluq məmulatlarının hazırlanmasının texnoloji məsələləri, həmçinin üzərinin müxtəlif xarakterli naxışlarla (ornamentlərlə) işlənilməsi, pardaqlanması yaxud cilalanması əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin sənətkarlıq

cəhətdən əsaslarının təkamül səciyyəli inkişafı kimi vacib xüsusiyyətlərini tədqiq etmək sayəsində Gəncəçay hövzəsində son tunc-ilk dəmir dövrü mərhələsində keramika sənəti ənənələrinin qonşu bölgələrlə müqayisəli təhlil aparılması yolu ilə inkişafının səciyyəvi cəhətlərinin üzə çıxarılması yeni elmi dəlillərin əsaslandırılmasına şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, Gəncəçay hövzəsinin son tunc-ilk dəmir dövrünə aid dulusçuluq məmulatlarının tarixi –etnoqrafik cəhətdən araşdırılması bölgənin antik dövr mərhələsi maddi-mədəni mühitinin hərtərəfli surətdə tədqiq olunmasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Акунова Л.Ф., Приблуда С.З. Материаловедение и технология производства художественных керамических изделий. М.: Высшая школа, 1979, 216 с.
2. The dawn of art. Ed.by M.Artamonov. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1974, 196 p.
3. Həsənov E.L. Dulusçuluq sənətinin inkişafına dair/Gəncə tarixinin aktual problemləri. II elmi-praktik konfransın materialları. Gəncə: Elm, 2010, s.25-30
4. Гасанов Э.Л. Историко-этнографическая характеристика художественной керамики древней Гянджи // Международный научный журнал Интеллект, ISSN 1512-0333, Тбилиси, 2010, № 3 (38), с. 72-75
5. Гасанов Э.Л. Характерные декоративно-орнаментальные особенности художественной керамики древней Гянджи // Кутаисский Научный Центр АН Грузии. Журнал Новация, ISSN 1512-3715, Кутаиси, 2010, №7, с.44-48
6. Burton-Brown T. Excavations in Azerbaijan, 1948. London: Cambridge Press, 1951, 240 p.
7. Dyson R. Early Cultures of Solduz, Azerbaijan // A Survey of Persian Art. London, 1967, v.14, p.301-440
8. Sadiqov H.H., Həsənov E.L. Gəncə dulusçuluğu erkən dəmir dövründə: Genesis probleminə etnoqrafik baxış // AMEA Gəncə Regional Elmi Mərkəz. Xəbərlər məcmuəsi. Gəncə, 2010, № 40, s.184-187
9. <http://www.ganja.net>
10. Young C. A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran. 1500-500 B.C. London: Iran, 1965, v.3, 138-165
11. <http://www.gsu.az>
12. Məmmədov Ş.M., Həsənov E.L. Qədim Gəncənin erkən dəmir dövrünə aid dulusçuluq nümunələrinin ornamentləri haqqında // AMEA GREM. Xəbərlər məcmuəsi. Gəncə, 2008, № 33, s.133-135
13. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsində dulusçuluq elementləri//AMEA GREM. Xəbərlər məcmuəsi. Gəncə, 2010, № 42, s.123-128
14. Sams G. Phrygian painted Animals: Anatolian orientaling Art. Oxford: Anatolian Studies, 1974, v.24, p.40-62
15. Herzfeld E. Iran in the Ancient East. London: Clarendon Press, 1941, 485 p.
16. Гуммель Я.И. Крашенная керамика в долине Гянджачая // Известия Аз.ФАН. Баку, 1939, №5, с.37-41
17. Əliyev V.H. Azərbaycanca tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 168 s.

ЭЛЬНУР ГАСАНОВ
*Гянджинский Региональный
Научный Центр НАНА*
el-hasanov@mail.ru

**КЕРАМИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ ГЯНДЖАЧАЙСКОГО БАСЕЙНА ЭПОХИ
ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК**

В научной статье на основе неоспоримых аргументов были исследованы характерные особенности развития гончарного ремесла на территории Гянджачайского бассейна в период поздней бронзы и раннего железа. Впервые было изучено значение керамических сосудов как историко-этнографического источника в исследовании проблемы происхождения (генезиса) ремесленных традиций данного периода.

ELNUR HASANOV
Ganja Regional Scientific Center of ANAS
el-hasanov@mail.ru

**CERAMIC WARES OF GANJACHAI BASIN OF AN EPOCH OF LATE BRONZE AND
EARLY IRON AGE AS A HISTORICAL SOURCE**

In scientific article on the basis of indisputable arguments were investigated the typical characteristics of development of ceramics trade in the territory of Ganjachai basin during the period of Late Bronze and Early Iron age. For the first time was learned the matter of meaning of pottery wares as a historic –ethnographical source in research the problem of provenance (genezise) of the handicraft traditions for this period.

Rəyçilər: t.e.d., H. Sadıqov, t.e.d. Q. İsmailzadə
Gəncə Dövlət Universitetinin Tarix və Coğrafiya fakültəsi Elmi Şurasının 23 dekabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 05)